

תוכן העניינים

1	ניסוח הלכה בהשפעת ניסוחה של הלכה סמוכה	אפרים ב' הלבני
19	קבלת מלכות שמים	אלישיב פרנקל
41	תפילה לדוד - הערה קצרה	גארי א' רנדסבורג
47	קריאה רטורית בסוגיות בבליות כפולמוסים נגד הירושלמי: בעניין פלורליזם הלכתי ומחלוקת בית שמאי ובית הלל	ראובן כודרי
89	מטטלפוש לסורא: להתהוות סיפור הייסוד של ישיבת סורא לפי רב שרירא גאון	עמרם טרופר
105	לחקר שימוש בפירוש רבינו חננאל בספר אבן העזר לראב"ן	יוסף מ' דובאוויק
135	הנדוניה ופירעונה בקהילות תימן	אהרן גימאני
165	Hillel and the <i>Bat Qol</i> : A Toseftan Discourse on Prophecy in the Second Temple and Tannaitic Periods	Jay Rovner
207		תקצירים בעברית
		תקצירים באנגלית

CONTENTS

Ephraim B. Halivni	The Influence of an Adjoining <i>Halakha</i> upon the Formulation of a <i>Halakha</i> (Heb.)	1
Eliashiv Fraenkel	The Yoke of The Kingdom of Heaven (Heb.)	19
Gary A. Rendsburg	תפילה לדוד: A Short Note (Heb.)	41
Richard Hidary	A Rhetorical Reading of the Bavli as a Polemic against the Yerushalmi: Regarding Halakhic Pluralism and the Controversy between the House of Shammai and the House of Hillel (Heb.)	47
Amram Tropper	From Tatlafush to Sura: On the Foundation of the Academy of Sura according to Rav Sherira Gaon (Heb.)	89
Yosaif M. Dubovick	On the use of Rabbenu Hananel's Talmud commentary in Raavan's "Even HaEzer" (Heb.)	105
Aharon Gaimani	Dowry and compensation in Yemenite communities (Heb.)	135
Jay Rovner	Hillel and the <i>Bat Qol</i> : A Toseftan Discourse on Prophecy in the Second Temple and Tannaitic Periods	165
Hebrew abstracts		207
English abstracts		I

קבלת מלכות שמים

אלישיב פרנקל

לזכרו הברוך של אבי ומורי
יונה פרנקל ז"ל

א. הביטוי (עול) מלכות שמים בספרות חז"ל

הביטוי 'קבלת עול מלכות שמים' שגור בפנינו ומוכר מאוד, אך מהתבוננות בהיקריות שלו בספרות חז"ל, מתברר שהגרסה המקורית היא 'קבלת מלכות שמים', ללא 'עול'.¹

וכך אנו שונים במשנת ברכות ב, ב:

ולמה קדמה שמע לוהיה אם שמע אלא יקבל עליו מלכות שמים תחילה ואחר כך יקבל עליו עול מצוות.

הגרסה של משנה ב' אחידה בכל כתבי היד הארץ-ישראליים של המשנה, שכולם גורסים "יקבל עליו מלכות שמים" ללא 'עול',² וכך הוא הנוסח גם בדברי רבן גמליאל בהמשך הפרק בברכות (במשנה ה):

איני שומע לכם לבטל ממני מלכות שמים שעה אחת.

אולם שלא כמשנה ב' לעיל, שבה האחידות אמורה בכתבי היד הארץ-ישראליים ובכמה קטעי גניזה בלבד, במשנה ה' שרדה הגרסה המדויקת והמקורית, ללא 'עול', בכל עדי הנוסח כולל בדפוסים שבידנו.³

מלבד במשנה, אנו מוצאים את הביטוי המקורי 'קבלת מלכות שמים' בחיבורים נוספים של ספרות חז"ל: בכתבי היד ובדפוסים של מדרשי התנאים, בתלמוד הירושלמי ובתלמוד הבבלי, וכן בחלק מן המדרשים המאוחרים, כמדרשי 'ילמדנו'.

1 אורבך הקדיש פרק שלם לנושא 'קבלת עול מלכות שמים', ראה אורבך, חז"ל, פרק 14, עמ' 348 ואילך. נושאים קרובים למחקר זה ומשולבים בענייניו יידונו במאמרו של פרופ' מירון ביאליק לרנר, "קצת ענייני קריאת שמע וקבלת מלכות שמים", העומד לראות אור בקרוב.

2 וכן בקטעי גניזה JTS ENA 1487.47 (ניתן לראות צילום הקטע במשנה זרעים, ח"ב עמ' IX) ובקטע גניזה נוסף: Cambridge, CUL, T-S E2.4 (צילום של קטע זה ישנו באתר "אוצר כתבי יד תלמודיים" <http://jnu1.huji.ac.il/dl/talmud/mishna/selectmi.asp>), ולעומתם בקטע גניזה קמבריג' T-S NS 329.348 אנו מוצאים את הגרסה 'עול מלכות שמים'.

3 אמנם בקטע גניזה קמבריג' T-S E2.2 הנוסח הוא (בשתי המשניות) 'עול שמים' ללא המילה מלכות.

כך הוא בספרא, בסוף פרשת קדושים:

שנאמר ואבדיל אתכם מן העמים להיות לי שנמצא פורש מן העבירה ומקביל עליו מלכות שמים.

ובספרא, בפרשת בהר ה, א:

ולתת לכם את ארץ כנען להיות לכם לאלהים מיכן אמ' כל היושב בארץ ישראל מקבל עליו מלכות שמים.⁴ וכל היוצא לחוץ לארץ כילו הוא עובד עבודה זרה.⁵

ובספרי במדבר קטו (עמ' 126):

וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות יי ועשיתם אותם. הפרשת שמע. או אינו אלא פרשת והיה אם שמע, אמרת צא וראה אי זו היא פרשה שיש בה קיבול מלכות שמים ומיעט בה עבו' זרה, אין את מוצא אלא פרשת שמע. תקדום פרשת והיה אם שמע לפרשת שמע, אמרת תקדום פרשה שיש בה קיבול מלכות שמים ומיעט עבודה זרה לפרשת והיה אם שמע שאינה אלא ללמד.⁶

4 כך בכ"י וטיקן 31 ובדפוס ונציה ש"ה (כ"י וטיקן 66 חסר לחלק זה של הספרא), אולם בנוסחאות אחרות ובמהדורת וייס: 'עול מלכות שמים'. ומיד בהמשך שם (ואף במהדורת וייס) "וכן דוד אומר כי גרשוני היום מהסתפח וגו' [וכי עלת על דעתינו שדוד המלך עובד עבודה זרה אלא שהיה דורש ואומר] וכל היושב בארץ ישראל מקבל עליו מלכות שמים וכל היוצא לחוץ לארץ כילו הוא עובד עבודה זרה". מעט קודם לכן בספרא: "ובמרבית לא תתן אכלך אני ה' מיכן אמרו כל המקבל עליו עול רבית מקבל עליו עול שמים וכל הפורק ממנו עול ריבית פורק ממנו עול שמים". כך בדפוס ונציה ובמהדורת וייס, וזוהי כנראה הגרסה המקורית. אך בכ"י וטיקן 31 "מקבל עליו מלכות שמים... פורק ממנו מלכות שמים". ועיין להלן בדברינו על ירושלמי קידושין. להלן נוסח קטע גניזה מאוסף פירקוביץ השני, סנט פטרבורג, הספריה הלאומית, Evr. II A 270.6, שעל פי רשימת כהנא, אוצר, עמ' 136, הוא היחיד לקטע זה בספרא (וכנראה בתחילתו דילוג מחמת הדומות "כל-כל"): "מכאן אמרו כל הפורק עליו עול רבית פורק מעליו עול שמים... מכאן אמרו כל היושב בארץ ישראל מקבל עליו עול מלכות שמים וכל היוצא חוצה לארץ כאילו עובד ע"ז וכן דוד אומ'... כל היושב בארץ ישראל מקבל שם שמים וכל היוצא חוצה לארץ כאילו עובד ע"ז".

5 ובמקבילה בבבלי קי ע"ב, בחלק מן הגרסאות "כל שאינו דר בארץ... כאילו עובד ע"ז", אך יש כ"י שבהם נכתב "שכל מי שאינו דר בארץ... לא קיבל עליו עול שמים", ובקטע גניזה ניו יורק, הסמינר, ENA 2081.7 אף 'עול מלכות שמים'. ונראה שישנן השפעות הדדיות בין נוסחאות כתבי היד של הספרא ושל בבלי כתובות.

6 ברייתא זו היא למעשה המקור התנאי הקדום למשנה ברכות הנ"ל. מה שנאמר באריכות ובלשון טיפוסית למדרשי תנאים בברייתא, נאמר בקצרה במשנה. זו דוגמה אחת מני רבות לקדמותו של חומר המצוי בברייתא לעומת החומר המקביל במשנה. בהקשר אחר אך בשאלה דומה עסק באריכות מורי ש"י פרידמן, בספרו תוספתא עתיקתא (ובמאמרים נוספים),

ובספרי דברים שכג (עמ' 372):

ומה אמרה להן קבלו עליכם מלכות שמים והכריעו זה את זה
ביראת שמים והתנהגו זה עם זה בגמילות חסדים.⁷

גם במכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא 'בחדש', פרשה ד (עמ' 218), נמצא הביטוי:

דבר אחר ויאמר אליהם אמר להם היו עתידין לקבל מלכות שמים בשמחה.

אולם גרסה זו למכילתא, המצויה בכ"י אוקספורד, היא יחידאית, ובכל שאר עדי הנוסח
מופיע 'מלכות אלהים'. וכך הוא גם שם בסמוך, בפרשה ה (עמ' 219):

רבי אומר להודיע שבחן של ישראל שכשעמדו כולם לפני הר סיני לקבל
מלכות אלהים בשמחה.⁸

בסדר עולם רבה פרק כג נאמר:

אחר מפלתו של סנחריב עמד חזקיהו ופטר האכלוסין שבאו עמו בקולרין וקבלו
עליהם מלכות שמים לקיים מה שנאמר "ביום ההוא יהיו חמש ערים" וגו'.

ראה שם במבוא, למשל עמ' 93-95. עוד יש לציין את צורת 'קיבול' שם הפעולה הנדיר
יותר לבניין פיעל, לצד השם 'קבלה/קבלת', הרווח יותר, לצד הצירוף 'מלכות
שמים', ראה אליצור, עמ' 76.

רעיון הקדימות של קבלת המלכות לקבלת עול המצוות מצוי גם במכילתא דר"י, בחודש פ"ו (עמ'
222), בהקשר הכפילות לכאורה שבשני הדיברות הראשונים: "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני.
למה נאמר, לפי שנאמר אנכי ה' אלהיך. משל למלך בשר ודם שנכנס למדינה, אמרו לו עבדיו גזור
עליהם גזרות. אמר להם לאו כשיקבלו את מלכותי אגזור עליהם גזרות, שאם מלכותי לא יקבלו
גזרותי לא יקבלו. כך אמר המקום לישראל אנכי ה' אלהיך - לא יהיה אלהים אחרים. אמר להם אני
הוא, שקבלתם מלכותי עליכם במצרים אמרו לו כן. וכשם שקבלתם מלכותי עליכם,
קבלו גזרותי". הביטוי 'מלכות שמים' לא נזכר כאן, אך במשנה ובמכילתא הרצף של קבלת מלכות
וקבלת המצוות ('גזרות') זו אחר זו, משותף. על עשרת הדיברות וקריאת שמע כתב משה ויינפלד,
עשרת הדברות, וראה שם גם עמ' 41. אני מודה לד"ר רוני גולדשטיין על הפניה זו.

7 על פי פינקלשטיין, כך בכ"י ברלין ובכמה עדי נוסח משניים של המדרש. אך בכ"י אוקספורד,
לונדון ודפוס ונציה ש"ו 'עול מלכות שמים'. כ"י וטיקן 32 חסר בקטע זה של ספרי דברים. על פי
רשימותיו של כהנא, אוצר, עמ' 143, לא קיים קטע גניזה לקטע זה בספרי.

8 כך הוא בכל כתבי היד וכן בקטע גניזה מסנט פטרבורג, הספריה הלאומית, Evr. Antonin B
957.2, אך בדפוס ונציה שונה 'מלכות שמים' וכך הוא במהדורת הורוביץ. בפרשה ד' בדפוס
ונציה חסר עקב דילוג מחמת הדומות, ובקטע גניזה אנטונין הנ"ל מופיע 'מלכות אלהים' (אך
בהעתקת כהנא, קטעי, עמ' 98, 'לקבל מלכות בשמחה'). למעט מדרש זה כאן במכילתא, לא מצאתי
את הביטוי 'מלכות אלהים' עוד בספרות חז"ל, וכן לא בספרות הבתר תלמודית.

על פי מהדורת מיליקובסקי, כך הוא הנוסח בכל עדי הנוסח (כתבי היד והגניזה) של סדר עולם רבה, ללא המילה 'עול'.⁹ מקבילה למדרש זה ישנה בברייתא בבבלי, מנחות סוף קט ע"ב - קי ע"א, אם כי עניין קבלת מלכות שמים הוא ייחודי לסדר עולם רבה ואינו מופיע בבבלי.

מצב דומה ניתן לראות גם בסוגיות ספורות בירושלמי (הנוסחות ע"פ כ"י ליידין):

1. ר' חונה ר' אורי רב יוסף רב יהודה בשם שמואל צריך לקבל עליו מלכות שמים מעומד. (ברכות ב:א, ד ע"א)

2. ר' חייא בשם ר' יוחנן מה טעם אמרו אדם לובש תפילין וקורא את שמע ומתפלל כדי שיקבל עליו מלכות שמים [תחילה]... (ברכות ב:ג, ד ע"ב-ע"ג)

ובהמשך שם:

3. מתניתא מסייעא לרב לא שיקבל עליו מלכות שמים תחילה ואח"כ יקבל עליו עול מצות.

והא תנינן הקורא מיכן ואילך לא הפסיד כאדם שהוא קורא בתורה נימר כבר קיבל מלכות שמים בעונתה. (ברכות ד:א, ז ע"ב)

פעם אחת מצאנו את הגרסה המדויקת דווקא בכ"י וטיקן 133 של הירושלמי (מה שאין כן בכ"י ליידין). כך לשון שיחתם של רב ור' חייא בברכות ב:א, ד רע"ב:

4. לר' חייא רובה ולינא חמי רבי מקבל עליו מלכות שמים אמ' לי' כד תחמינה יהב ידוי על אפוי בההיא שעתא הוא מקבל עליו מלכות שמים...¹⁰

תופעה אחרת אנו רואים במקור האחרון בדיון זה, בירושלמי קידושין א:ב, נט ע"ד:

5. אוזן ששמעה מהר סיני לא יהיה לך אלהים אחרים על פני ופירקה מעליה עול מלכות שמים וקיבלה עליה עול בשר ודם אוזן ששמעה לפני הר סיני כי לי בני יש' עבדים והלך זה וקנה אדון אחר. לפיכך תבוא האוזן ותירצע.

מקבילה תנאית למדרש זה ישנה בתוספתא, בבא קמא ז, ה:

9 גם רש"י, בפירושו לישעיה יט, יח (הפסוק הנזכר במדרש), מצטט את סדר עולם רבה ללא המילה 'עול'.
10 בכתב יד ליידין כאן פעם אחת 'מלכות שמים' ופעם אחת 'עול מלכות שמים', והשווה עמית, בר פחין, עמ' 501, המצטט את נוסח כתב יד ליידין. בנוגע לנוסחאות במקבילה לסיפור בבבלי יג ע"ב, עיין להלן בטבלה המסכמת.

וכי מה נשתנה און לרצע מכל איברין לפי ששמעה מהר סיני כי לי בני ישראל עבדים ופרק ממנו עול שמים והמליך עליו עול בשר ודם.¹¹

ברייתא זו מעמתת את 'פרק עול' כנגד 'המליך עול', ואת 'עול שמים' כנגד 'עול בשר ודם', ואת הביטוי 'עול מלכות שמים' אינה מזכירה כלל. ברוב היקרויותיו של הביטוי 'עול שמים' בספרות חז"ל, הוא מופיע בסמיכות לפעלים 'פרק' ו'המליך', וכן הוא כאן בתוספתא. בגרסת הירושלמי. עולה מכאן שהמילה שהוספה היא 'מלכות', ודווקא 'עול' מקורית היא.¹² אם כן, נראה שנכון לפרש כאן את הציורוף 'עול שמים' במובן של עול המצוות דווקא, שהרי חיובו של עבד במצוות הוא חיוב חלקי בלבד לעומת בן החורין שחיובו שלם. יש לשער שבדומה לתוספתא, גם נוסחת הירושלמי המקורית לא כללה את המילה 'מלכות', והגרסה שהגיעה אלינו גרסה משנית היא.

וכן הוא בבבלי. בעזרת המאגר המקוון של כתבי היד לתלמוד הבבלי של מכון ליברמן¹³ ניתן לראות שברוב סוגיות הבבלי שהביטוי מופיע בהן (כולל הפסקות שאינן אלא משניות), כל (!) עדי הנוסח גורסים 'מלכות שמים' ללא המילה 'עול', ובאלה שאין אחידות מלאה בין עדי הנוסח, רוב מובהק של עדי נוסח גורסים את הביטוי ללא 'עול'. ריכוזי את הנתונים מסוגיות הבבלי בטבלה, והיא מצורפת למאמר זה בסופו.

נעיר שגם בסיפור המפורסם על הוצאתו להורג של ר' עקיבא (בבלי, ברכות סא ע"ב), שבכל כתבי היד השלמים מופיעה בו המילה 'עול' - "והיה מקבל עליו"¹⁴ עול מלכות שמים באהבה...", נמצאו 2 קטעי גניזה וקטע כריכה אחד שבהם הנוסח הוא ללא 'עול'.¹⁵ עדות עקיפה נוספת ישנה בספר 'פתרון תורה', שם נאמר "והיה מכוין

11 "ופרקו מהן עול שמים" גם בתוספתא סוטה יד, ד; ובמכילתא לדברים, יג, יד: "אלא שיצאו מתחת כפני שכינה ופרקו עול שמים מעליהם". ספרי דברים ק"ז (עמ' 176) "שכל המונע רחמים לעוברי עבירות ופורק עול שמים מעליו". וכן כמה פעמים בבבלי, קהלת רבה ועוד.

12 ועיין לעיל בנוסחאות השונות של ספרא בהר ה, א.

13 ראה במאגר עדי הנוסח (<http://www.lieberman-institute.com>), לסוגיות הבבלי השונות.

14 כך למשל בכ"י מינכן, אך בנוסחאות אחרות: "והיה מכוין דעתו לקבל...". בחילוף גרסה זו, בקשר בין נוסח הבבלי לנוסח הירושלמי בפרט ובהתפתחות נוסח הסיפור בכלל, דן פנחס מנדל במאמרו על ר' עקיבא (בדפוס), ואני מודה לו על האפשרות לקרוא את טיוטת המאמר. כן אני מודה לו האפשרות להשתמש בסינופסיס עדי הנוסח לסיפור, המובא שם בסוף המאמר.

15 קטעי גניזה אוקספורד 1 (2673) heb. b.1, קמברידג' T-S NS 291.76, וקטע כריכה מאוסף Vittorio Vivanti וכך הוא גם בפירושו ר"ח שבקטע גניזה אוקספורד heb. d.46/92. ראה רבנו חננאל, עמ' קלט (הובא גם באוצר הגאונים, ברכות, חלק הנספחים, עמ' 69). וכן הוא גם במדרש הגדול ובילקוט שמעוני. עוד על הסיפור ראה הדברים שכתב אבי ז"ל, עיונים, עמ' 49-52. לאחרונה, דן בסיפור באריכות עמרם טרופר, ר' טרופר, כחומר, עמ' 111-154, וראה שם שאר הספרות המובאת אצלו. טרופר בחר את כתב יד פריז כבסיס לנוסח הסיפור והסביר את בחירתו בעזרת 2 שם. אוסיף ואעיר שכ"י פריז למסכת ברכות מלא שגיאות ושיבושים כרימון, ונראה שלא

את לבו לקבל עליו מלכות שמים".¹⁶ בחיבור זה הובא הסיפור דווקא בפרשת כי תבוא כפי שהוא בתנחומא (ולא כבדרך כלל על פסוקי ק"ש שבפרשת ואתחנן), אך בתנחומא במקום המשפט הנ"ל אנו מוצאים בפשטות "והוא קרא ק"ש".¹⁷

גם במדרשים מאוחרים, בתר תלמודיים, כדוגמת התנחומא, במדבר רבה, דברים רבה, אליהו רבה ועוד,¹⁸ ניתן למצוא את הביטוי המקורי 'קבלת מלכות שמים' ואף בדפוסים שלנו. ובהמשך לכך, אנו מוצאים אותו לכל אורכה של הספרות הרבנית, גאונים וראשונים, ממזרח וממערב - רש"י, בעלי התוספות, ראב"ן, ראבי"ה, או"ז, רשב"א, ריטב"א, רא"ש ועוד, כולל בדפוסים שלנו, וזאת בפירושים השונים לסוגיות הבבלי שיפורטו להלן בטבלה.

משניותו של הנוסח 'עול מלכות שמים' בספרות חז"ל, צוינה כנראה לראשונה בפירושו של ספראי למשנה ברכות. בפירושו למשנת ברכות ב, ב, המתבסס בין השאר על כ"י קאופמן למשנה, הוא כותב:

הנוסח של כ"י קופמן ('מלכות שמים' ולא 'עול מלכות שמים') חוזר גם ברוב כתבי היד הטובים, אך בדפוסים ובכמה עדי נוסח בעלי ערך משני 'עול מלכות שמים'. אבל בספרות האמוראית מופיע המונח 'עול מלכות שמים'... הברדל גדול בין שתי הנוסחאות. בתפיסה התנאית מלכות שמים אינה עול אלא הכרה מתוך אהבה...קשה לדעת מה אירע בתקופת האמוראים. ייתכן שהקרבה הטקסטואלית בין מלכות שמים ועול מצוות גרמה לכך שהמילה 'עול' נדדה למקום שאינו מתאים לה, או אולי גברה כאן התחושה המשפטית. המצוות נובעות ממלכות שמים ואם כך הוא הרי שגם מלכות שמים היא עול. השינוי הסמנטי ברור אך משמעותו הדתית נהירה פחות.¹⁹

לאור המקורות שהובאו וצוינו לעיל, אנו מקבלים את הטיעון בדבר 'הקרבה הטקסטואלית' שבדברי ספראי. אכן, הנוסח המשני התפתח כנראה עקב אשגרה מן הסיפא לרישא של משנה ב' דלעיל: 'עול מצוות' < 'עול מלכות שמים'.²⁰ המעתיקים

אגזים אם אומר שכמעט בכל סוגיא ניתן למצוא שיבוש כלשהו. גם בסיפור זה נמצאו בכ"י פריז שגיאות ודילוגים, והם תוקנו והושלמו על ידי טרופר בעזרת שאר כה"י לסוגיא.

16 אורבך, פתרון תורה, עמ' 283.

17 ועיין אורבך, שם עמ' 282 הע' 65, המפנה למאמרו של ליברמן, רדיפת, המצטט את הסיפור בבבלי בנוסחאות שהיו לפניו - 'עול מלכות שמים' (ויש לתקן אצל אורבך בסוף הערה 65 שם, "הע' 68").

18 לדוגמה: במדבר רבה, במדבר, פרשה ב; דברים רבה, ואתחנן, פרשה ב; אליהו רבה פרשה טז.

19 ספראי, עמ' 81-82.

20 ניתן גם להציע את משנת ר' נחוניא באבות ג, ה כגורם ההשפעה: "כל המקבל עליו עול תורה - מעבירים ממנו עול מלכות ועל דרך הארץ, וכל הפורק ממנו עול תורה - נותנים עליו עול

של כתבי היד שינו את נוסח המשנה 'אגב שיטפא', אך שלא כספראי, הוכחנו לעיל שכפי שאירע לכתבי היד של המשנה, כך אירע לכתבי היד של התלמודים, המדרשים והספרות הרבנית. צודק ספראי בכתבו "חז"ל לא היתממו. המצוות הן בבחינת עול, אך קבלת מלכות שמים כשלעצמה אינה עול"²¹. עם זאת, אין מדובר בפער שבין השקפת העולם התנאית להשקפה האמוראית.

קבלת מלכות שמים, קרי קבלת הבורא כמלך והכרה במלכותו, באה לידי ביטוי בספרות התנאים והאמוראים באמירת 'קריאת שמע', ובמיוחד הפרק הראשון שלה והפסוק 'שמע ישראל' בראשו. בחירה זו של פסוקי תורה אינה ברורה מאליה כלל, שהרי השורש מל"כ נעדר משלושת הפרקים של קריאת שמע לחלוטין.²² אדרבה, פסוקים שבהם מפורשת מלכותו של האל כדוגמת "ה' ימלך לעולם ועד", "והיה ה' למלך על כל הארץ", ששולבו בקטעי תפילה ופיוט אחרים שעניינם מלכות ה', דווקא הם, לא נבחרו על ידי החכמים הקדמונים לצורך זה.

ולכן, מתקבל על הדעת שיימצאו בספרות חז"ל, מלבד אמירת 'קריאת שמע', פעולות נוספות שמטרתן - ביטוי 'קבלת מלכות שמים'. כבר במדרשי התנאים שציטטנו לעיל, ניתן לראות שכל הכרה פומבית בה' ובמלכותו או קיום מצווה מסוימת יכולים להתפרש כקבלת מלכות שמים. וכך, לפי הספרא "כל היושב בארץ ישראל מקבל עליו מלכות שמים", ולפי המכילתא קבלת התורה היא קבלת מלכות שמים. בסדר עולם קבלתם של נוכרים אל תוך עם ישראל נחשבת אף היא קבלת מלכות שמים, וכאמור הכול מסתבר. כפי שנראה להלן, מצאו להם אותם הפסוקים שבהם מלכות ה' מוזכרת במפורש ופסוקים נוספים את מקומם בתפילה, בנוסחאות הקבע ובפיוט, ואמירתם הוגדרה כקבלת מלכות שמים.²³ נראה שתהליך זה התרחש בד בבד עם הצמדתה של המילה 'עול' לביטוי 'מלכות שמים'. לאור זאת, פחת ופחת השימוש בביטוי התנאי 'קבלת עול מצוות', והצירוף 'קבלת עול מלכות שמים', שנכללה בו המילה 'עול', הובן כנראה ככולל, לצד מלכות השמים, גם את עול המצוות. וכך, שני ביטויים שבתקופה

מלכות ועול דרך הארץ", ראה על כך כ"ץ, קידושין, כרך א, עמ' 217-218. אני מודה לד"ר מנחם כ"ץ על הפניה זו.

21 שם, עמ' 82.

22 הדבר נכון לכל ספר דברים, ראה ויינפלד, עשרת הדברות, עמ' 153-154. ועיין על כך במאמרו של קימלמן, מלכות, לכל אורכו. כידוע הוסף לק"ש המשפט "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד" לביטוי חיוק והדגשה למלכות ה'. אך היא הנותנת, שהרי אחד ממקורותיו של משפט זה הוא בנחמיה ט, ה': "ויברכו שם כבודך ומרומם על כל ברכה ותהלה", וגם בו נעדרת המלכות, ראה קימלמן, שם, עמ' 14-15, וכן הני"ל, שמע, עמ' 97-103.

23 פסוקים כגון "מי כמכה", "ה' ימלך לעולם ועד", וכן "קדוש קדוש קדוש", עיין על כך להלן.

קדומה נשא כל אחד מהם משמעות משלו והשלימו זה את זה, התאחדו לביטוי אחד המאגד את שתי המשמעויות.²⁴

ב. 'עול מלכות שמים' בברכת יוצר אור

ראוי להוסיף ולדון גם בקטע מנוסח הקבע של התפילה בברכת יוצר:

וכולם מקבלים עליהם עול מלכות שמים זה מזה ונותנים רשות זה לזה...

לעומת הממצאים בספרות חז"ל שברובם המוחלט המילה 'עול' אינה מופיעה, בכל כתבי היד וקטעי הגניזה של סידורים עתיקים שבהם מצאתי בברכת יוצר את הביטוי 'מלכות שמים', נמצאת לצדו גם המילה 'עול'.²⁵ עם זאת, כשנכנסים בעובי הקורה, מגלים שהדבר אינו כה פשוט וחד-משמעי. במבוא ל'מחזור ראש השנה' עמ' טז, כותב סבי דניאל גולדשמידט כך:

כלל גדול הוא: כשם ששגיאה שנפלה בנוסח התפלה ונמצאת בנוסח כל המנהגים אינה חדלה בכך להיות שגיאה, כך גם קטע הנאמר בכל המנהגים במקום מסויים אחד בתוך התפלה עדיין לא מוכח עליו שכאן מקורו המקורי.

ובהערה 11 שם, הוא מדגים:

המלים 'זה מזה' שבמשפט "וכולם מקבלים עליהם עול מלכות שמים זה מזה" הן בלתי מובנות ואע"פ שהן נאמרות בכל המנהגים יש למחקן. ואמנם יודעים אנו היום שמקורן בנוסח מקביל "זה מזה מקבלין" ששרד בסדור ר' סעדיה גאון (ע' לו) ובקטעי גניזה...

בסידור רס"ג עמ' לו נוסח המשפט הנ"ל הוא:

וכלם מקבלים עליהם עול מלכות שמים זה מזה מקבלים ואומרים קדוש...

כלומר, הביטוי 'זה מזה' מוסב על "קדוש קדוש קדוש", ולא על הביטוי 'עול מלכות שמים'. נציין שבעדי נוסח אחרים לקטע זה בסידור רס"ג, ישנו הנוסח הארוך כמקובל אצלנו.²⁶

24 השימוש בביטוי 'קבלת עול מצוות' בספרות הבתר תלמודית ובספרות ימי הביניים מועט לאין ערוך מן השימוש בביטוי 'קבלת מלכות שמים'.

25 לכתבי היד והמחזורים האשכנזיים השתמשתי באפרט שינויי הנוסחאות שהיה מצוי אצל אבי, יונה פרנקל ז"ל, במחקרו על הסידור האשכנזי. לקטעי הגניזה השתמשתי בפרויקט הגניזה המקוון של פרידברג. כן נעזרתי רבות באתר המקוון 'מאגרים' של מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית באקדמיה ללשון העברית.

26 עיין שם בשינויי הנוסח לשורה 15.

נאמר כבר עתה שהכפילות במילה 'מקבלים' במשפט הנ"ל שבסידור רס"ג צורמת, ורומזת על גיבוב נוסחאות.²⁷ כיום אנו מכירים את נוסח המשפט הפותח במילים "וכולם מקבלים" בגרסתו המקובלת, אך ישנן עדויות לכך שמלכתחילה לא היה הביטוי 'עול מלכות שמים' חלק אינטגרלי מן המשפט, וכך אנו מוצאים בקטע גניזה חשוב מקמבריג' T-S 8H 21.1:

וכולם עומדים באימה ושומעים יחד קול דברי אלהים חיים ומלך עולם זה מזה מקבלים ואומרים קדוש קדוש קדוש...²⁸

זהו משפט הגישור בין פיוט יוצר של ר' שלמה סולימן (חי במאה ה-9) לבין קדושת יוצר. למשפט כגון זה רומזים פיוטי יוצר רבים: לכל המשפט במילה אחת - 'וכולם', או רק לסיפא שלו בשתי מלים - 'זה מזה'.²⁹ גרסה אחרת של משפט גישור מצויה בעדויות ספורות שאף הן בקטעים מן הגניזה:

וכל צבא מרום עומדים כאחד ומשמיעים את קולם יחד זה מזה מקבלים ואומרים קדוש קדוש קדוש...³⁰

נוסחאות אלה אינן חלק מגוף פיוט היוצר, אלא לקוחות מנוסח הקבע של ברכת יוצר, שנהג בזמן העתקת כתבי היד.³¹ כפי שניתן לראות, בנוסח קבע זה של ברכת יוצר (שעדות לזמנו מסופקת מן הפיוט המצוי לצד הברכה, שזמנו ידוע) לא נכלל עדיין עניין קבלת 'עול מלכות שמים'. הביטוי 'עול מלכות שמים' ששולב בתקופה מאוחרת יותר בקדושת יוצר והתקבל בכל תפוצות ישראל, הובן במקומו זה כרומז לפסוקי הקדושה "קדוש קדוש קדוש" ו"ברוך כבוד ה' ממקומו", שאמירתם נתפסה כקבלת עול מלכות

27 בקטע גניזה נוסף לסידור רס"ג מצוי הנוסח הבא: "וכולם מקבלים עליהם עול מלכות זה מזה ונותנים רשות זה לזה..." (קטע אוקספורד d. 51, 62-67). גם בקטע זה ישנו הנוסח ה'ארוך', אך הושמטה בו המילה 'שמים' (כנראה בטעות, אך עיין להלן בנוסחאות המובאות מספרות ההיכלות), עיין וידר, התגבשות, עמ' 652. בכתב יד של מחזור רומניה, הספרייה הבריטית, Harley 5583 (קטלוג מרגליות 685), ישנו הנוסח 'עול מלכות שמים באהבה' נוסח שלא מצאתיו במקום אחר במשפט זה בתפילה, אך הוא מצוי בסיפור הריגתו של ר' עקיבא בברכות, שבו דנו לעיל. אמנם המילה 'באהבה' מצויה בקטעים לא מעטים אחרים בתפילה ואף בנוסחאות קדומות מא"י של קדושת יוצר עצמה: "וכולם עושים באימה רצון קונייהם באהבה", ראה למשל קטע קמבריג' T-S 8H 10.12.

28 הביטוי "זה מזה מקבלים" מקורו בתרגום יונתן הידוע לפסוקי הקדושה שבישעיהו פרק ו': "ומקבלין דין מדין ואמרי'..." פסקי תרגום אלה מוכרים כיום כ'קדושה דסידרא', ואין בהם עניין קבלת [עול] מלכות שמים.

29 יש והוסף בתחילת המשפט הנוסח הבא: "אל נערץ בסוף קדושים רבה ונורא על כל סביביו וכולם עומדים..." ונוסח נרמז בסוף גוף היוצר במילים 'אל נערץ'. על כל זה ראה פליישר, היוצרות, עמ' 152-153, 405, הנ"ל, לתפוצתן, עמ' 272 הערה 57, הנ"ל, בחינות, עמ' עב, הנ"ל, שירת הקדוש, עמ' 221.

30 והרמז בסוף פיוטי היוצר הוא בשתי המילים 'וכל צבא'.

31 שהרי הפייטנים כיוונו שקדושת יוצר תשתרש היישר מן הפיוט ללא כל גשר.

שמים בדומה לקריאת שמע הסמוכה. מלכתחילה נתפס הקשר בין הפרשה הראשונה של 'קריאת שמע' לפרשה התוכפת לה כקשר הדוק וטבעי בשל היותו צירוף שתי "קבלות" הרלוונטיות לבני אנוש בלבד. לעומת זאת, בקדושת יוצר הוסב הביטוי אל צבא מרום, אשר לגביו עול המצוות אינו שייך כלל, וייתכן שזו הסיבה לכך שהביטוי 'עול מלכות שמים' בברכת יוצר חסר בקטע גניזה זה ובו פיוט מן המאה התשיעית.³²

קטע נוסף שיש בו הנוסח המורחב, אך בסופו עדיין רמז לנוסח הקדום, מצוי בקטע קמברייג' T-S 8H 14.7:

וכולם מקבלים עליהם עול מלכות שמים זה לזה להקדיש לצורם בנחת רוח
בשפה ברורה ובנעימה טהורה כולם עו?נ/ל?ים כאחת ואומרים קדוש וברוך
זה מזה מקבלים ואומרים ק' ק' ק'

לסיכום, קדושת יוצר, קרי צמד הפסוקים "קדוש קדוש קדוש..." ו"ברוך כבוד ה' ממקומו", היא הרחבה שנכנסה אל תפילות הקבע בתפוצות ישראל בהדרגה.³³ המשפט הפותח במילה "וכולם" מהווה, מבחינת תפקידו ומיקומו, קישור אל הקדושה, ועניין קבלת עול מלכות השמים הוסף כנראה לברכת יוצר באחד משלבי ההתפתחות של נוסח הקבע שלה. בחלק ג' להלן, ננסה לתארך באופן כללי הוספה זו.

מהו אפוא הקשר, אם אכן קיים קשר, בין הוספת 'עול' לביטוי 'קבלת מלכות שמים' בנוסח הבללי, הירושלמי ושאר ספרות חז"ל והספרות הבתר תלמודית, לבין הוספת עניין קבלת עול מלכות שמים בנוסח הקבע של ברכת יוצר? ראשית יש להדגיש שוב, שלא מצאנו בשום מקום בברכת יוצר את הביטוי 'מלכות שמים' ללא המילה 'עול' לפניו, ומכאן ניתן לשער בזהירות שלשילוב הביטוי בנוסח ברכת יוצר, קדמה 'השלמתו',

32 נדייק שקטע הגניזה עצמו יכול להיות מתוארך גם לתקופה מאוחרת יותר. לפיכך יש באמת לתהות האם נכון לתאר מלאכים האומרים קדושה כמקבלים עליהם (עול) מלכות שמים, אמירה וקבלה שהן מלכתחילה פעולות ארציות ואנושיות. נראה שכפי שאמירת פסוקי הקדושה הוגדרה כקבלת (עול) מלכות שמים, כך אירע גם לפסוק "ה' ימלך לעולם ועד" שבשירת הים. בנוסח הקבע של תפילת ערבית בימינו אומרים: "ומלכותו ברצון קבלו עליהם...", נוסח שמוביל לפסוק "מי כמכה", אך בנוסח עתיק של סידור א"י שבגניזה הנוסח הוא: "עול מלכותך אלינו קבלו עליהם באהבה ועל זרעם לדרתם בכך ברצון ענו ואמרו ה' מלכינו מלך אל חי וקים ושמו נקרא עלינו ה' ימלך לעולם ועד" (קטע קמברייג' Add. 3160,6).

33 לכל אורך תקופת ימה"ב, לא נהגה קדושת יוצר בא"י ביום חול, וביחיד יש שהורו שלא לאומרה. בסידור רס"ג אין קדושת יוצר בתפילת היחיד אלא בתפילת הציבור בלבד. אבודרהם כתב על קדושת יוצר: "ויש יחיד קורים קדושה". בשו"ת הרשב"א ח"א סימן ז' ישנו דיון ארוך בנושא, ובסופו נאמר: "ושמעתי משמן של גדולי החכמים שאותה קדושה שביוצר כיון שהוא מזכיר סדר קדושות שמלאכי השרת אומרים, אם בא לומר כקורא במקרא בנעימה אומר, שאין זה אלא כיחיד שקורא פרשת סדר קדושת המלאכים בישעיה. ואנחנו אין אומרים אותה כלל וכל דבר שכיזא בו הנכון שבהן לנהוג בו במניעה דשב ואל תעשה שאני."

והוא הוחדר לנוסח הברכה כביטוי 'שלם' שהמילה 'עול' כלולה בו. אך מכיוון שמשמעות הביטוי בברכת יוצר, שעניינה מלאכים ופסוקי קדושה, אינה זהה למשמעותו בספרות חז"ל, שעניינה פסוקי קריאת שמע, אין לטעמי הכרח לקשר בין שתי התופעות. לזאת יש להוסיף את המושב בחיים (sitz im leben) השונה של שני סוגי הטקסטים. אמנם שניהם עוסקים בתפילה, אך האחד (המשנה והתלמוד) למדני ושייך לעולם בית המדרש, והאחר (התפילה) ציבורי וכללי ונאמר בבית הכנסת בכל שבוע, או אף מדי יום ביומו. בכל זאת, באופן כללי מאוד נוכל לטעון שבשלב משלבי גיבוש נוסח הקבע של ברכת יוצר, כבר היה הביטוי 'עול מלכות שמים', שלידתו בעיבוד הביטוי החז"לי, מוכר. ולא מן הנמנע שהתקבעותו בברכת יוצר בתפוצות ישראל השונות, גרמה, הודות לכוח האשגרה הרב שיש לקטע תפילה הנאמר תכופות להשפיע על המעתיקים, לתהליך הפוך, היינו, להשפעה של נוסח התפילה על הנוסחאות של ספרות חז"ל ועל הספרות הרבנית.

ג. הביטוי 'עול מלכות שמים' בפיוט

היקרות אחת של הביטוי 'עול מלכות שמים' מופיעה בפיוט מן התקופה הקלאסית בארץ-ישראל - פיוטו של ר' שמעון הכהן בירבי מגס, שחי בארץ-ישראל לפני הכיבוש הערבי.³⁴

מאוסר קיבל עליו עול מלכות שמים

בכך פתן נבהל בחלום פעמים

נא חלומות צדיקים בארץ ובשמים

וחלומות רשעים לא בארץ ולא בשמים.³⁵

פיוט זה הוא קדושתא לשבת מקץ. על פי יהלום, כוונת הפייטן לומר שיוסף (המאוסר = האסור בבית האסורים), לפני שפתר את חלומות פרעה, שייך את יכולת הפתרון לאל, באמרו "בלעדי אלהים יענה את שלום פרעה".³⁶ יש כאן לשון שבח לאל, ואם כך, אין לביטוי המוזכר בפיוט כל קשר לקבלת מלכות שמים שבספרות חז"ל, שמשמעותה העיקרית קריאת שמע. אדרבה, אפשר לומר שמשמעות הביטוי קרובה יותר לזו שישנה בקדושת יוצר, אך ספק רב אם עלינו להסיק מהדמיון מסקנות לגבי נוסח ברכת יוצר אור שנהג בתקופת הפייטן.

34 עיין עליו, יהלום, מגס, עמ' 8-11. על זאת יש להוסיף את הפיוט הקדום 'ויאתיו' הנאמר בימים נוראים: 'ויקבלו את עול מלכותך', עיין להלן בדברינו הקצרים על ספרות ההיכלות.

35 ראה יהלום, שם, עמ' 136-137.

36 אמנם ייתכן שישנו כאן רמז למדרש אבוד שבו נאמר שיוסף קרא ק"ש, אך אין לנו אלא מה שעניינו רואות ומצוי בפנינו.

אפשרות אחרת לפרש 'עול' בפיוט זה נקשרת גם היא למאסרו של יוסף בבית האסורים במצרים, וייתכן שיש להוסיף ולפרש את הביטוי 'עול מלכות שמים' בפיוט כחלק מן הביוגרפיה של יוסף. כלומר, יוסף קיבל עליו את השהות במאסר וראה בה פעולת האלוהים כעין 'עול' מאת 'מלכות שמים'. כך או כך לא נוכל לדעת בוודאות אם מקור הביטוי בגרסאות ספרות חז"ל או בתפילה. חשיבות הדברים טמונה ביכולתנו לזהות את זמן חדירתו של הביטוי 'עול מלכות שמים' ללשון העברית: לא יאוחר מן השליש הראשון של המאה ה-7 לספירה.

פעם נוספת אנו מוצאים את הביטוי בפיוט יוצר לשבת פקודי שחיבר רס"ג:

ישלו עול מלכותך עליהם וברוך כבודו יאמרו³⁷

הצירוף שבפיוט אינו אלא גרסה מקוצרת של הביטוי 'עול מלכות שמים', גרסה המיתוספת לנוסחאות שהוזכרו לעיל מתוך כתבי היד של סידורו, וכולן יחד מצטרפות לכלל ראיה להיות הביטוי המלא מוכר לרס"ג כחלק אינטגרלי מנוסח הקבע של ברכת יוצר.³⁸

כזכור, בנוסחאות קדומות של קדושת יוצר ישנן עדויות לכך שהמשפט המקדים את פסוקי הקדושה היה שונה מן המוכר לנו היום ולא כלל את הביטוי 'עול מלכות שמים'. אם נצרף את שתי העדויות, זו של כתב היד המצטט פיוט של ר' שלמה סולימן, וזו האחרונה, נוכל להסיק מסקנות כלליות בנוגע לזמן כניסתו של הביטוי 'עול מלכות שמים' לברכת יוצר. אמנם איננו יודעים מה היה נוסח הקבע של ברכת יוצר בתפילתו של ר' שלמה סולימן עצמו, שחי מעט קודם לרס"ג, אך בכתב יד מן הגניזה שמופיע בו פיוט שלו, אנו מוצאים נוסח של ברכת יוצר ללא 'עול מלכות שמים'. באופן יחסי, מעטים הם קטעי הגניזה מן המאה ה-10, ומעטים מהם אלה מן המאה ה-9. כך או כך, במאות אלה, של סוף האלף הראשון לספירה, ואולי אף בתחילת האלף השני, עדיין ניתן למצוא נוסחאות שונות של נוסח הקבע של ברכת יוצר. הביטוי 'עול מלכות שמים' נכנס כנראה בהדרגה, ובתקופה זו ישנן קהילות שהביטוי כלול בברכת יוצר בנוסח שבדין, וישנן שהוא נעדר ממנו. נדגיש שוב, שבכל העדויות של ברכת יוצר שהגיעו לידנו,

37 זהו חלק ה'אופן' במערכת, שמוכיל אל הפסוק השני של קדושת יוצר "ברוך כבוד ה' ממקומו". כך גם הוגדר בראש הקטע שבכתב היד (קמבריג' T-S NS 138.14), אך מפתיע הדבר שבסופו, היינו המילה 'יאמרו', נכתבה המילה 'יכולם' הרומזת כאמור לגשר הבא לפני הפסוק "קדוש קדוש קדוש". תופעה זו מוכרת מאוד בקטעי גניזה ומעידה על כך שבתקופה מאוחרת נטו להקדים את ה'אופן' לפסוק הראשון של קדושת יוצר. עיין על כך אצל פליישר, היוצרות, עמ' 462 ואילך. נדגיש שאין ללמוד מכאן דבר על מנהגו של המחבר שכן מדובר בפעולות מעתיקים, ומלשון הפיוט ברור שהוא נועד להקדים את הפסוק "ברוך כבוד ה' ממקומו".

38 אנו אומרים זאת על אף שה'אופן' נתון בין שני הפסוקים של קדושת יוצר, ולא לפני הפסוק הראשון, ומכל מקום נראה שמידת הקרבה ביניהם רבה וצפוי היה שיימצא בו רמז ל'עול מלכות שמים'.

הביטוי כולל את שלוש המילים 'עול מלכות שמים', ולא מצאנו אפילו עדות אחת של קטע תפילה זה שמוזכר בו הביטוי 'מלכות שמים' ללא המילה 'עול'.

בפיוט מסוג 'הושענא' שאף אותו חיבר רס"ג נכתב:

אנא זכור מוסיף חלק שכם אחד

קוה להפליט המחנה האחד

אסף בניו לקבל מלכות שמים פה אחד³⁹

הפיוט רומז למדרש בבראשית רבה, צח (עמ' 1252):

בשעה שהיה יעקב אבינו נפטר מן העולם קרא לשנים עשר בניו אמ' להם אל ישראל שבשמים אביכם שמא יש בלבבכם מחלוקת על הקב"ה? אמרו לו שמע ישראל אבינו, כשם שאין בלבך מחלוקת על הקב"ה, כך אין בלבנו מחלוקת אלא ה' אלהינו ה' אחד, אף הוא פירש בשפתיו ואמר ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד.⁴⁰

שני הפיוטים של רס"ג שהזכרנו, מראים יפה את ההבדל בין נוסח הביטוי שמקורו בספרות חז"ל ומשמעו קריאת שמע, לבין הנוסח המצוי בתפילה ומכוון לקדושת יוצר. בפיוט הרומז למדרש החז"לי נאמר "לקבל מלכות שמים" ואילו בפיוט היוצר - "עול מלכותך".

גם הפייטן האשכנזי שמעון בר יצחק 'הגדול', משתמש בביטוי 'עול מלכות שמים' בפיוט 'וישע שושני פרח' שהוא יוצר לשביעי של פסח. בפיוט זה באות בראש הטור הראשון מילות הפתיחה של פסוקי שירת הים, והנה הטור הראשון שנסב על הפסוק "ה' ימלך לעולם ועד":

ה' מקויך מקבלים עול מלכותך עליהם

נא היה סתר למו מפני שולליהם

למה יאמרו הגוים איה-נא אלהיהם⁴¹

אם כן, דור אחד לאחר תקופת רס"ג ובאשכנז, נוסחת הקבע בברכת יוצר כבר כללה את המשפט "זכולם מקבלים עליהם" במתכונתו המוכרת לנו, כולל הביטוי 'עול מלכות שמים'. על זאת יש לציין שכאמור ראש הטור הראשון הוא תחילת הפסוק "ה' ימלך לעולם ועד" שאמירתו הובנה גם היא כקבלת (עול) מלכות שמים. וכך לפנינו שילוב

39 סידור רס"ג, עמ' רמז.

40 לסיפור מקבילות רבות, עיין ספרי דברים, עמ' 52-53, ובציונים שם. מדרש זה הוא מקור חשוב בבירור הוספת המשפט "ברוך שם..." בקריאת שמע, עיין קימלמן, עמ' 13 ואילך.

41 ראה פרנקל, פסח, עמ' 423.

מרתק של נוסח תפילת קבע בברכת יוצר ומוטיב (שהוזכר לעיל)⁴² קבלת (עול) מלכות שמים בפסוק משירת הים, שילוב שאין מתאים ממנו לשביעי של פסח.⁴³

נביא כאן גם את לשונו של הפייטן זבדיה, שחי באיטליה במאה ה-9, בפיוט 'אשכים פני מלך', שהוא יוצר לשבת:

פאר ייחודו אעיד באימה

מלכות שמים עלי אקיימה

קריית שמע באותותיה⁴⁴ לקיימה

ובהמשך:

צירוף שלשת פרשיות אחברה

כנגד דיברות עשרה

מיציאת מצרים ועול מצות תורה⁴⁵

כאן אנו רואים יפה את קבלת (בלשון הפייטן - 'אקיימה') מלכות שמים, הקשורה לעול המצוות, כפי שהדבר בא לידי ביטוי מלכתחילה במשנה במסכת ברכות.⁴⁶

ד. הביטוי 'עול מלכות שמים' בספרות ההיכלות

ספרות ההיכלות כשלעצמה לא הייתה אמורה להידון בנפרד ולכאורה אפשר היה לדון בה כבכל טקסט אחר המשתייך לספרות החוץ תלמודית. עם זאת, חשיבותה ומרכזיותה של הקדושה והופעותיה הרבות בספרות זו, הביאו את החוקרים, ראשונים כאחרונים, לשער שמקורה של קדושת יוצר בחוג זה.⁴⁷ מסיבה זו, ראינו לנכון לייחד לה, בתוך ההקשר הכולל של קדושת יוצר, סעיף נפרד.

42 ראה לעיל, הערה 32.

43 אזכיר גם את פיוט היוצר 'וישע אור ישראל' למאיר ב"ר יצחק, שגם בו באים ראשי פסוקי שירת הים בראשי הבתים: "אז מלכות שמים בכבוד תנעד, יצדקו ויתהללו בך מיחידיך להעד, ה' ימלך לעולם ועד", ראה פרנקל, פסח, עמ' 445.

44 השווה למדרש התנחומא שפרסם מאן, המקרא, עמ' סט: "ומה ת"ל באותות לבית אבותם, אלא בשעת פטירתו שליעקב צוה את בניו על דרכיו שלהקב"ה וקבלו עליהם עול מלכות שמים...".

45 פליישר, בחינות, עמ' 164-165.

46 וכן ניתן לראות שוב את הקשר בין קריאת שמע לעשרת הדיברות כפי שהוזכר קודם לכן.

47 וכך כותב פליישר על קדושת יוצר: "הפסקה קרובה בסגנונה אל המצוי בספרות יורדי המרכבה וקרוב להניח שהיא יצאה מבית מדרשם של אלה" (פליישר, קדושת העמידה, עמ' 344 הערה 150). דעה זו היא הרווחת במחקר, וכבר ניתן למוצאה אצל הראשונים מבין חוקרי התפילה, כדוגמת אלבוגן, התפילה, עמ' 18.

פסוקי הקדושה הם כידוע מוטיב מרכזי בחיבורים השונים של ספרות ההיכלות, ומצויים שם לרוב. לעומת זאת, את הביטוי 'עול מלכות שמים' בגרסאותיו המגוונות אנו מוצאים בה שלוש פעמים בלבד ואת הביטוי בשלמותו רק פעם אחת. הביטוי השלם מופיע בקטע שאמנם מצוי בכתב יד שכולו קטעים מספרות ההיכלות, אולם אף בספרות זו אין קטע זה רווח אלא יחידאי.⁴⁸

...ללמוד לשמור ולעשות ויחד לבבינו להכיר ייחוד שמך הנכבד והנורא להיזהר בו בנקיות ובטהרה בפחד ובאימה לקבל עלינו עול מלכות שמים ועול מצותיך לקיימם מאהבה

בקטע זה, שהוא לשון תפילה, עדיין קיים הקשר המקורי (שראינו במשנה) בין 'קבלת (עול) מלכות שמים' ו'עול המצוות', אם כי במשנה הכוונה היא לפרשיות קריאת שמע, שכאן אין לה זכר, ונראה שכל הקטע אמור להיאמר לאחר תפילת עמידה.⁴⁹

היקרות נוספת ישנה בספר המכונה חנוך השלישי:

עד שמקבלין עליהם עול מלכות רם ונשא יוצר כולם... וקרא זה אל זה ואמר⁵⁰

נראה שמדובר בקטע טיפוסי של ספרות ההיכלות. הקטע פותח במלים: "ובשעה שהגיע זמן לומר קדוש...", והוא מתאר אמירת 'קדושה' על ידי המלאכים. אמנם המילה 'שמים' חסרה, והקטע איננו קטע תפילה, ובכל זאת המשפט כולו מזכיר מאוד את מילות ההקדמה לקדושת יוצר, והוא גם חותם בפסוק "וקרא זה אל זה ואמר".

בחיבור מעשה מרכבה בקטע המוכר בימינו כ'עלינו לשבח' נאמר:

ויקבלו כולם את עול מלכותך ותמלוך עליהם מהרה לעולם ועד

כי המלכות שלך היא ולעולמי עד תמלוך בקרוב

גם כאן המילה 'שמים' אינה. מיד בהמשך הקטע אנו מוצאים מעין קדושה הנאמרת באופן אישי, אך נראה שמדובר ביחידה ספרותית נפרדת:

ואני אקדש שמך הגדול והגבור והנורא ק ק ק ה' צבאות...

48 כ"י בודפשט 238 דף 184. שפר מביאו בסיופסיס (פיסקה 330), אך במילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון עברית קטע זה אינו נמצא.

49 בסוף הקטע בכתב היד נאמר: "ואומרין אבינו מלכנו", ומכאן יש לשער שזו תפילה הנאמרת לפני תחנון (בימים נוראים?). על פי הקונקורדנציה של שפר, הביטוי 'אבינו מלכנו' מצוי בספרות ההיכלות בקטע זה בלבד.

50 ספר חנוך ג פרק לה, ראה, ילינק, בית המדרש, כרך ה' עמ' 183; שפר, סיופסיס, עמ' 27 פיסקה 53.

פסוק הקדושה אינו מוגדר כקבלת עול המלכות אלא בפשטות כקדושה - "ואני אקדש". קבלת מלכות ה' מכוונת כאן לרשעים ולאותם הגויים שיקבלו בעתיד את מלכות ה', בניגוד למצב בהווה. אם כן, גם כאן אין כל קשר לקריאת שמע.

לסיכום, בספרות ההיכלות לא מצאנו את הביטוי 'מלכות שמים' לבדו כי אם תמיד צמוד למילה 'עול'. הקטעים שהבאנו לעיל הם כנראה הבסיס להשערת החוקרים שקדושת יוצר יצאה מבית מדרשם של יורדי המרכבה. כך או כך, מתחזקת מכאן הטענה שכאשר הוסף עניין קבלת (עול) מלכות שמים לקדושת יוצר, הוסף כביטוי קפוא 'עול מלכות שמים' והובן כמכוון לפסוקי הקדושה, ולא כפי שהוא במקורו בספרות חז"ל.

סיכום הדברים

במאמר זה הוכחנו שמלכתחילה לא כלל הביטוי השגור 'קבלת עול מלכות שמים' את המילה 'עול'. הביטוי המקורי גרס 'קבלת מלכות שמים', והמילה 'עול' צורפה אליו בחלק מכתבי היד והמקורות הקדומים. מסתבר שבשל הקרבה הטקסטואלית המתקיימת במשנה ברכות ב, ב, בין 'קבלת מלכות שמים' ל'קבלת עול מצוות', הועתקה במרוצת הדורות המילה 'עול' מן הסיפא אל הרישא. תהליך זה אירע בזמן העתקה של ספרות חז"ל, ואעפ"כ ברוב הופעותיו של הביטוי בכתבי היד של המשנה והתלמוד שרד הנוסח המקורי ללא 'עול'. מלבד בספרות חז"ל, אנו מוצאים את הביטוי המקורי גם אצל רבים מפרשני התלמוד בימי הביניים, בכתבי היד ואף בדפוסים שלפנינו.

הביטוי 'עול מלכות שמים' שגור בפינו בעיקר בגלל הימצאותו בברכת יוצר אור הנאמרת בכל בוקר בתפילת שחרית. בנוסח התפילה המקובל כיום, הביטוי מקדים את קדושת היוצר, אך כפי שידוע כבר כמה דורות במחקר, מלכתחילה לא כללה ברכת יוצר את הקדושה, והיא שולבה בברכה בזמן מאוחר יותר. בקטעי גניזה קדומים אחדים מצאנו עדויות לכך שגם כאשר נאמרה קדושה בתוך ברכת יוצר, לא נכלל בה המשפט "וכולם מקבלים עליהם עול מלכות שמים זה מזה". כלומר, באחד משלבי ההתפתחות של נוסח ברכת יוצר, הוגדרה הקדושה כ'קבלת עול מלכות שמים', עניין שלא נכלל בברכה מלכתחילה.

הופעתו הראשונה של הביטוי 'עול מלכות שמים' שניתן לתארכה בזמן, אם כי ללא קשר הכרחי לקריאת שמע או לברכת יוצר, מצאנו אצל הפייטן הקלאסי ר' שמעון ב"ר מגס, שחי בארץ ישראל לפני הכיבוש הערבי. עוד הראינו שרס"ג הכיר כנראה נוסח המשלב את הביטוי 'עול מלכות שמים' בברכת יוצר, אם כי אין זה מוכיח שהשילוב נהג בכל הקהילות ובכל המקומות בתקופתו, ואכן, בקטע גניזה הכולל פיוט של ר' שלמה סולימאן, שחי לקראת סוף המאה ה-9, ובקטע מנוסח הקבע של ברכת יוצר, הביטוי אינו קיים. אנו משערים אפוא שהוספת הביטוי בקהילות השונות נעשתה בתהליך שנמשך פרק זמן מסוים ותחילתו כנראה בסוף המאה ה-9 או בתחילת המאה ה-10.

טבלה מסכמת

'מלכות שמים' כנגד 'עול מלכות שמים' בנוסחאות כתבי היד של הבבלי (מסכת ברכות)

קטעי כריכות	קטעי גניזה	דפוס שונצינו	כתב יד פריז	כתב יד פירנצה	כתב יד אוקספורד	כתב יד מינכן	
מלכות שמים Seo d'Urgell, Arxiu Capitular 2078		מלכות שמים (ונציה)	מלכות שמים	מלכות שמים	מלכות שמים	הקביל עליו מלכות שמים	י ע"ב
מלכות שמים Bologna - Archivio di Stato Fr. ebr. 595	מלכות שמים JTS, ENA 2068.9-11	עול מלכו' שמים	1) עול מלכות שמים 2) מלכות שמים	1) מלכות שמים 2) על מלכות שמים	---	[עול מלכות שמים]... ⁵¹	יג ע"א (ציטוטים של המשנה)
	עול מלכות שמים Oxford - Bodl. heb. c. 21 (2666) 19	מלכות שמים	עול מלכות שמים	מלכות שמים	מלכות שמים	עול מלכות שמים	יג ע"ב
	מקביל עליו שמים Cambridge - T-S NS 329.252	עול מלכות שמים	השמטה	מלכות שמים	מלכות שמים	עול מלכות שמים	
עול מלכות שמים Basel – Universitaets bibliothek R III 1.1-2		עול מלכות שמים	(עול מלכות) עול מלכות שמים	מלכות שמים	---	על מלכות שמים	יד ע"ב
		עול מלכות שמים	מלכות שמים	מלכו' שמים		עול מלכות שמים	

קטעי כריכות	קטעי גניזה	דפוס שונצינו	כתב יד פריז	כתב יד פירנצה	כתב יד אוקספורד	כתב יד מינכן	
	פעמיים מלכות שמים Cambridge - T-S F1 (2) 116	עול מלכו' שמים	עול מלכות שמים	פעמיים מלכות שמים	מלכות שמים	עול מלכות שמים	יד ע"ב-טו ע"א
		מלכות שמים	-השמטה-			[קבלת עול] מלכו' שמים	
	מלכות [שמים] Oxford - Bodl. heb. e. 74 (2862) 105-112	מלכות שמים	---	---	---	[עול] מלכות שמים	טו ע"א: ציטוט נוסח המשנה
		מלכות שמים	מלכות שמים	מלכות שמים	מלכות שמים	מלכות שמים	כ ע"ב
	3 פעמים מלכות שמים Cambridge - T-S F2 (1) 159	2 פעמים מלכות שמים	4 פעמים מלכות שמים	2 פעמים מלכות שמים	2 פעמים מלכות שמים	5 פעמים מלכות שמים (כולל בגיליון) + 2 פעמים 'מלכות' בגיליון	כא ע"א
	מלכות Cambridge - T-S NS 329.16	מלכו'	מלכות מלכות שמים	[...מלכות... שמים...] מלכות שמים	מלכות שמים	מלכות	מ ע"ב
מלכות שמים ⁵³	מלכות שמים Cambridge - T-S NS 291.76 Oxford - Bodl. heb..1 (2673) 1	עול מלכות שמים	עול מלכות שמים	---	עול מלכות שמים	עול מלכות שמים	סא ע"ב

52 סוף המסכת חסר בכתב היד.

53 אוסף Vittorio Vivanti, שהיה ברומא, וכיום נמצא בארכיון העירוני בעיר Viterbo.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

- אוצר הגאונים, ברכות = ב"מ לוין (עורך), אוצר הגאונים, כרך א', ירושלים תרפ"ח
- אוצר כתבי יד תלמודיים = הספרייה הלאומית בירושלים, אוצר כתבי יד תלמודיים
<http://jnul.huji.ac.il/dl/talmud/index.htm>
- אוצר תנאים = אוניברסיטת בר אילן, אוצר עדי נוסח לספרות התנאית
<http://www.biu.ac.il/js/tannaim>
- אורבך, חז"ל = א"א אורבך, חז"ל - פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשמ"ג
- , פתרון תורה = א"א אורבך (מהדיר), ספר פתרון תורה: ילקוט מדרשים ופירושים, ירושלים תשל"ח
- אלבוגן, התפילה = Elbogen Ismar, Der Judische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung, Frankfurt am Main, 1913
- אליצור = י' אליצור, משקל קטול בלשון המשנה לפי כתב יד קאופמן, מחקרים בלשון ב-ג (תשמ"ז), עמ' 67-93.
- אלכסנדר = Alexander Phillip s., "Prayer in the Heikhalot Litetature", Prière, mystique et judaïsme (1987), 43-64
- ילינק, בית המדרש = א' ילינק, בית המדרש, ירושלים 1938
- גולדשמידט, ראש השנה = ד' גולדשמידט (מהדיר), מחזור לימים הנוראים, כרך א' (ראש השנה), ירושלים תשל"ל
- וידר, התגבשות = נ' וידר, התגבשות נוסח התפילה במזרח ובמערב, קובץ מאמרים, ירושלים תשנ"ח
- ווינפלד, הליטורגיה = מ' ווינפלד, הליטורגיה היהודית הקדומה; מהספרות המזמורית ועד לתפילות במגילות קומראן ובספרות חז"ל, בתוך ש"ג קרמר, הספרות השומרית וספר תהלים - מבוא למחקר .
- , עשרת הדברות = מ' ווינפלד, עשרת הדברות וקריאת שמע: גילגוליהן של הצהרות אמונה, תל אביב 2001
- טרופר, כחומר = ע' טרופר, כחומר ביד היצר: מעשי חכמים בספרות חז"ל, ירושלים תשע"א
- יהלום, מגס = י' יהלום, פיטי שמעון בר מגס, ירושלים תשמ"ד

כ"ץ, ירושלמי = מ' כ"ץ, תלמוד ירושלמי מסכת קידושין פרק ראשון: נוסח, פירוש ותופעות עריכה, דיסרטיציה, רמת גן תשס"ד

ליברמן, רדיפת = ש' ליברמן, "רדיפת דת ישראל", ספר היוכל לכבוד שלום בארון, בעריכת ש' ליברמן, ירושלים תשל"ה, עמ' 213-246

----, תוספתא = ש' ליברמן (מהדיר), תוספתא, זרעים-נזיקין, ניו יורק תשט"ו-תשמ"ח

מאגר עדי הנוסח = המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן, מאגר עדי הנוסח של התלמוד הבלבי <http://www.lieberman-institute.com>

מאן, המקרא = Mann Jacob, The Bible as Read and Preached in the Old Synagogue, vol. 2, Cincinnati 1966

מיליקובסקי = Milikowsky Chaim Josef (edt.), Seder Olam Rabba: A Rabbinic Chronography, Ann Arbor 1981

מנדל, ר' עקיבא [בדפוס] = Mandel paul, "Was Rabbi Aqiva a Martyr? Palestinian and Babylonian Influences in the Development of a Legend", Palestinian and Babylonian Perspectives, R. Nikolsky, T. Ilan, eds. (forthcoming)

משנה זרעים = נ' זק"ש (עורך), משנה זרעים עם שינויי נוסחאות, א-ב, ירושלים תשל"ב-תשל"ו

סידור רס"ג = ש' אסף, 'י דודזון וי' יואל (מהדירים), סידור רב סעדיה גאון: כתאב ג'אמע אלצלואת ואלתסאביח, ירושלים תש"א

ספראי = משנת ארץ ישראל - מסכת ברכות, עם מבוא ופירוש מאת שמואל ספראי וזאב ספראי בהשתתפות חנה ספראי, ירושלים תשע"א

ספרי דברים = ספרי על ספר דברים, מהדורת א"א פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט

עמית, בר פחין = א' עמית "בר פחין' בן פחה' ו'בר פחתי': עיון בכמה כינויים תלמודיים ותולדותיהם", תרביץ עב (תשס"ג), עמ' 489-504

פליישר, בחינות = ע' פליישר, "בחינות בשלבי התפתחותו של גוף היוצר היוצר המרבע", HUCA 51 (1980), עמ' כט-עח

----, בחינות = ע' פליישר, בחינות בשירת פייטני איטליה הראשונים, הספרות 30-31 (1981), עמ' 131-167

- , היוצרות = ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד
- , לתפוצתן = ע' פליישר, "לתפוצתן של קדושות העמידה והיוצר במנהגות התפילה של בני א"י", תרביץ לח (תשכ"ט), עמ' 255-284
- , קדושת העמידה = ע' פליישר, קדושת העמידה (ושאר הקדושות): היבטים היסטוריים, ליטורגיים ואידאולוגיים, תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 301-350
- , שירת הקודש = ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשס"ח
- פרויקט פרידברג = פרויקט פרידברג לחקר הגניזה <http://www.genizah.org>
- פרידמן, תוספתא = ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא: מסכת פסח ראשון, רמת גן תשס"ג
- פרנקל, עיונים = י' פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של ספור האגדה, תל אביב תשמ"א
- , פסח = י' פרנקל (מהדיר), מחזור לרגלים - פסח, ירושלים תשנ"ג
- קימלמן, מלכות = Kimelman Reuven R., "Blessing formulae and divine sovereignty in rabbinic liturgy", *Liturgy in the Life of the Synagogue* (2005), 1-39
- , שמע = Kimelman Reuven R., "The Shema' liturgy: from covenant ceremony to coronation", *Kenishta* 1 (2001), 9-105
- רבינו חננאל = דוד מצגר (עורך), פירושי רבינו חננאל בר חושיאל למסכת ברכות, ירושלים תש"ן
- שפר, סינופסיס = סינופסיס לספרות ההיכלות, טובינגן 1981